

A p e s t i h á z

Ybl Miklós bérpalotainak és bérházainak tükrében

Hakkel Márton

BME, Építőművészeti Doktori Iskola

Egyéni kutatás, esszé(vázlat) - 2013.01.07.

Tartalomjegyzék:

1. Absztrakt, kutatási terv
2. Bevezető gondolatok a témaválasztásról
3. Városépítő XIX. század
 - 3.1 Összefoglaló a korszakról
 - 3.2 Építőmesterek, építészek. Házépítés és -tervezés
 - 3.3 A bérházak, bérpaloták építetőiről
4. Ybl Miklós, építész
5. Ybl-bérház, építészeti jellemrajzok
 - 5.1 Vizsgálati módszertan
 - 5.2 Pince és szuterén: a ház inferior rétege
 - 5.3 Földszinti terek: az utca tere (homlokzat, üzletek), kapualj, udvar
 - 5.4 Az utcai szárny
 - 5.4.1 Piano nobile: első emeleti lakás(ok)
 - 5.4.2 Az átlagos polgári lakás: felsőbb emeleti lakás(ok)
 - 5.4.3 A személyzet terei: szolgálati zóna
 - 5.5 Az udvari szárny
 - 5.5.1 A szerény kispolgári lakás
 - 5.5.1 A házmester lakása
 - 5.5.2 A személyzet terei: szolgálati zóna
 - 5.6 Közlekedő terek:
 - 5.6.1 Főlépcsőház
 - 5.6.2 Hátsó lépcsőház
 - 5.6.3 Közlekedők, Folyosók, függőfolyosók
 - 5.7 A tetőtér

1. Absztrakt, kutatási vázlat

Egyéni doktori kutatómunkám hátralevő, másfél éves időszakában, napjaink Budapestjének élő belvárosi szövetét adó eklektikus polgári bérházakkal szeretnék foglalkozni, Ybl Miklós 3-4 kiemelt bérházának/bérpalotájának kvalitatív elemzésén keresztül.

Első körben megkíséreltem felállítani a tanulmány alább olvasható tervezett szerkezetét, mely eleinte inkább az általános, tájékoztató jellegű szakirodalom, később pedig, remélhetőleg, a házak megismerésének folyamatában nyújt munkót és közben formálódik.

Jelen esszében kultúrtörténeti, építészettörténeti és szerkezettan-történeti olvasmányok alapján próbáltam a XIX. század városépítő tevékenységéről a továbbiak szempontjából érdekes és hasznos összefüggéseket felrajzolni.

A következő félévben a munkát az Ybl Miklósról szóló fejezettel, majd a kiválasztott házak (a választást az is meghatározza, hogy mely épületekről tudok elegendő forrás anyagot szerezni) zónás bemutatásával szeretném folytatni.

kutatási vázlat:

5. Ybl-bérház, építészeti jellemrajzok
 - 5.1 Vizsgálati módszertan
 - 5.2 Pince és szuterén: a ház inferior rétege
 - 5.3 Földszinti terek: az utca tere (homlokzat, üzletek), kapualj, udvar
 - 5.4 Az utcai szárny
 - 5.4.1 Piano nobile: első emeleti lakás(ok)
 - 5.4.2 Az átlagos polgári lakás: felsőbb emeleti lakás(ok)
 - 5.4.3 A személyzet terei: szolgálati zóna
 - 5.5 Az udvari szárny
 - 5.5.1 A szerény kispolgári lakás
 - 5.5.1 A házmester lakása
 - 5.5.2 A személyzet terei: szolgálati zóna
 - 5.6 Közlekedő terek:
 - 5.6.1 Főlépcsőház
 - 5.6.2 Hátsó lépcsőház
 - 5.6.3 Közlekedők, Folyosók, függőfolyosók
 - 5.7 A tetőtér

2. Bevezető gondolatok a témaválasztásról

Házak tervezésében résztvevő építészként, mindennek előtt az emberi élet-terek milyensége foglalkoztat. Élettér alatt természetesen nem csak az otthont értem, hanem minden olyan otthonossá tett, civilizált helyet, ahol valamilyen tevékenység gyakorlása közben, egymagunk vagy társasággal, időt tudunk tölteni. Ennek a praktikus gondolkodás számára nehezen megfogható, de annál maradandóbb érdeklődésemnek szűkítésére lehetőséget kínál a tény, hogy városi ember vagyok, szüleim pesti és budai bérházakban nőttek fel. Az adottság ellenére, gyermekkoromtól kezdve egészen egyetemista évekig, mindig idegenkedtem a belváros lepusztult bérházaitól, a koszos, sötét kapualjtól, az udvartól, ahonnan az égbolt legfelső, kicsi foltját látni csak, a rémisztő, bizonytalan függőfolyosótól, a komor lakások helyiségeinek nagy belmagasságú, szövevényes labirintusától, stb. Az egyetem építészettörténeti, a XIX. századi építészet burjánzó, felszínes stílus-kavalkádjáról szóló előadásai ráadásul még teoretikusan is eltávolították tőlem az eklektikus Budapestet. Egy időre.

A bérházakhoz fűző érzelmi és felfogásbeli viszonyom azóta merőben megváltozott a következő felismerések hatására.

A klasszicista és historikus budapesti belvárosunk olyan töretlen építészeti folytonosság, amelynek magától értetődő esszenciális jellege és használata töretlen (szemben pl. a Budai Várral). Bérházainak és bérpalotáinak többsége, bár az idők folyamán torzult formában, de ma is lakott vagy munkahelyként hasznosított. A lakásokban részben a régiek leszármazottai, részben a közel- vagy régmúltban ideköltözött lakók élnek. Többségük (ha csak tudat alatt is) szereti a történelmi belváros 3-5 emelet magas gangos bérházainak szélsőséges (lak)sűrűségét. Van, aki fiatal, lelkes és pezsegni akar, van, akit a múlt tisztelete, kézzelfogható, kőbe faragott öröksége iránti vonzalma köt. Vagy csak megszokta, és el nem tudná képzelni máshoz az életet.

A bérházak lakó-társadalma már a kezdetekben is inkább heterogén mint homogén volt (egy szép kivétel pl. a Gozsdu-udvar). Felső-, közép- és alsó néprétegek éltek együtt, természetesen szigorúan meghatározott szabályok szerint, egy házban. A körfolyosós udvar ablakain keresztül a hátsó szárnyakban lakást bérlő középosztálybeliek beláthattak a gazdag nagypolgárok és arisztokraták lakásába. A cseléd lány és a szakácsnő éjjel egy ócska kis helyiségben aludt, de a nappalokat a háziúr és családja életének tereiben, szobáiban tölthette, mint szolgáló.

Ma már nincsenek köztünk ilyen értelemben vett szolgálók és háziurak, mégis, furcsamód továbbra is van, aki magabiztosan belakja a nagypolgári lakrész „hűvös”, nagy légterű szobáit, és van, aki inkább beköltözik a cseléd szobába, melynek méreteit otthonosabbnak találja.

Mindebből következik, feltételezhetjük, hogy a XIX. század polgári-jellegű társadalmának térbe foglalt struktúrája, a bérház, ma is hat; terei ma is a különböző (vagyon, származási) státuszú lakók szimbiotikus együttélésének lehetőségét nyújtják. Ez természetesen már egészen másfajta együttélés, kiegyenlítettebb, toleranciára hajlékonyabb, demokratikusabb jogrendszer alapján szabályozott mint egykor, de hordozója továbbra is ugyanaz: terek egy 100-150 éves, idős épületben.

A bérház-téma további, szükséges szűkítését, az építészeti minőség kérdése adja. Ez Ybl Miklós munkásságának érett, saját koráról való tudásának összesítő darabjai. Lelkiismeretessége, precizitása és munkaszerelete már kortársai között is osztatlan elismerést hozott számára. A továbbiakban, kiválasztott épületei tanulmányozásán keresztül szeretném megismerni, megérteni és bemutatni a pesti polgári bérház fizikai (szerkezetek), téri (lakói élettere) és szellemi (lakói) világát. Témánk szempontjából legfontosabb, karakterhordozó házai építészeti jellemrajzát kívánom elkészíteni, mely, mint „jelleg” azután általánosságban is értelmezhető.

3. Városépítő XIX. század

3.1 Összefoglaló a korszakról

A XVIII-XIX. századi Pest-Budán a polgárosodás, a tőkés gazdálkodás megindulása, a modern urbanizáció és a különlegesen sűrű városi szövetet eredményező bérházépítési láz szorosan összefüggnek. 100-150 év lefolyása alatt egy olyan új, összetett, a társadalom szinte minden rétegét befogadó főváros születik, amely már se nem csupán ipari-piaci központ, és nem is egyoldalúan igazgatási-törvényhozási-kulturális székhely, hanem a kettő együtt.

E két önálló város, egyik kereskedelmi, másik közigazgatási beállítottságú, körül-belül 18. század közepéig, Magyarország más városaihoz (pl. Debrecen, Pozsony, Székesfehérvár) mérten nem volt igazán jelentékeny; a pompás barokk birodalmi főváros, Bécshez képest pedig kifejezetten provinciális jellegűek. Mária Terézia uralkodása alatt azonban, bár még csak a városfalon túli agrárjellegű települések (kismesterek, kontárok, munkások, napszámosok és majerosok lakóhelye) formájában, de felgyorsult a városok terjeszkedése. Ezt az erős urbanizációs folyamatot jelzi, hogy a reformkor (1787-1848. népszámlálások) megháromszorozódik, 50 ezerről 150 ezerre nő Pest-Buda lakossága.

Pest fejlődik intenzívebben. Ebben az időszakban történt Lipótváros alapítása, a városfalak lebontásával (Váci kapu 1789, Kecskeméti kapu 1794, Hatvani kapu 1808) egy időben. Az új kerületben olyan funkciók is helyet kaphattak, amelyek a Belváros sűrű szövetébe már nem fértek bele: új vásártér, rakpart, kereskedelmi csarnok, tőzsde, üzletházak, szállodák, színház és redout (Vigadó) - ez a fiatal városrész lett a city: az üzleti és kulturális élet súlypontja. Időközben, valamikor a XVIII-XIX. század fordulóján, a szabályozási terveknek megfelelően megkezdődött a város reformkori határán (városárok) túli szántók és legelők felparcellázása, belterületbe vonása. Lakók-beköltözők tekintetében lassan finoman polarizálódni kezd a város. Lipótvárosban elsősorban gazdag (görög és német) kereskedők, magas rangú tisztviselők, értelmiségiek és arisztokraták telepedtek le, míg a növekvő Teréz-, és Józsefvárosban iparosok, kiskereskedők, zsidó kis- és középpolgárság települt meg.

Hogy a város (a továbbiakban elsősorban Pestre koncentrálva) esztétikus külalakban növekedjék és háza az elit közízlésnek megfelelően formálódjanak, József nádor 1808-ban megalapította a Szépítési Bizottmányt. Ennek felügyelete mellett zajlottak a közérdeket érintő építkezések. A kiegyezés éve, 1867, és 1910 között a főváros lakossága 270 ezerről 880 ezerre nő, és 9300 ház helyett már 17 ezer házat foglal magába. Főleg a város belső zónáiban, a korábbi 1-2-3 szintes lakóházakat helyére fokozatosan 3-4-5 szintes (bér)házak épülnek.

A városegysítés (1873.) és a századforduló közötti időszak a magyar „gründzeit”, ez a város alapítói korszaka, mely során soha azelőtt és azóta nem látott dinamikus metamorfózison keresztül nyeri el lényegi karakterét. A Boráros tértől a Margit-hídig komoly gazdasági-technikai nehézségek árán megnyitott 4,5 km hosszú Nagykörút (1871-1896.) nagyvonalúan feltárja a város kerületeit, és, szemben a bécsi Ring-gel, mely funkcionálisan elválasztja a barokk belvárost a külvárosoktól, ez inkább összeköti a belső területeket a gyors ütemben integrálódó külső területekkel. Míg a Nagykörút az urbanizáció szerves és praktikus eszköze, addig a Sugárút inkább szimbolikus, reprezentatív, Budapest nagyvárosiasságát jelképező kellék, rangadó elem, amely bérházaival, üzleteivel, áruházaival, kávéházaival szépen kifejezi, tömören sűríti a századbeli pesti polgár világlátását és vágyait.

3.2 Építőmesterek, építészek. Házépítés és -tervezés

Évszázadok óta, ahogy sok más szervezett (kézmű)ipari tevékenység, az építés is céhes keretek között zajlott. Egy-egy építkezés központi szereplője az építőmester volt, aki építési vállalkozóként működött. Ő maga tervezte a házat, ugyanakkor pontosan ismerte a kivitelezés mikéntjét is - értett az építőanyagok (a kor általános szintjén) szakszerű előállításának, szállításának, beépítésének módjaihoz. Szerepköre összetett és nehézkes. Az építőmester és brigádja maga kellett

minden, a ház építéséhez szükségeset előállítson: telephelyén meszet oltott, téglát égetett, követ faragott, (favédő) réz- vagy cinkvitriolt kevert, ismerte a különböző, mészből előállítható habarcsokat, stb. Ezért lehetett, hogy a céh mesterei, a „szabad kőművesek” széleskörű természettudományos ismeretekkel rendelkező, szabadon gondolkodó vándortudósokként lettek híresek már a középkori Európában is.

Az építészettörténet köz- és lakóépületeinek tipológiai fejlődésének áttekintő ismeretében megállapítható, hogy - a különleges középítkezésektől eltekintve - a 19. század közepéig egy átlagos ház tervezése rutinművelet volt, melyhez a gyakorlati műszaki ismeretek mellett szükséges volt ismerni az adott háztípus egy-egy, a közvetlen környezetben megépült példáját. A legtöbb épület belső téri és tartószerkezeti rendszere levezethető, kibontható volt az egy- vagy többtraktusos lakóház, illetve az egy- vagy többterű csarnok archetípusából. Ebből kifolyólag az architektúra tudatos formálása, az építészeti tervezés leginkább csak a (külső és belső) homlokzatok alakítására korlátozódott. Ami persze nem jelenti, hogy ne foglalkoztak volna tér és tömeg implicit kérdéseivel.

Ennek tisztázására, egy rövid elméleti kitérő. Szentkirályi Zoltán szerint, a domináns tendenciákat nézve, az ókor „topografikus” és a középkor „eszkatologikus” térszemléletét követően a reneszánsz, a barokk és a felvilágosult XIX. század a építészet-teória szemszögéből egységesen „intellektuális” látásmódja alapján szervezte tereit, épülettömegeit.

A topografikus szemlélet a világot kiegyensúlyozottan egyenrangú dolgok (természeti elemek, növények, állatok, emberek, istenek, stb.) horizontális egymás mellett létezésékként fogta fel, ezért épített, mesterséges tereiben is a természet ilyen állapotát reprodukálja. Természetes környezete egy-egy darabját berendezzi vagy átrendezi, a hozzáadott fogalmi minőség kényszerképzeete nélkül, nézőpontja külső. Ezzel szemben az eszkatologikus szemlélet emberének nézőpontja belső, szinte minden mesterségesen létrehozott formának, építészeti elemnek anyagiségén túlmutató, elvont jelentése kell legyen. Mert a tárgyak fő feladata, létezésének indoka, hogy az időt szakaszoló, az idő múlását, a fizikai világtól független történéseket szimbolizáló jelekké lényegüljenek át.

Ezek után, az intellektuális térszemlélet, mely vizsgált korszakunkhoz immár szorosan köthető, sem az evilági helyet (toposz), sem a túlvilági végső dolgokat (eszkhata) nem állítja gondolkodása középpontjába, hanem inkább magát a gondolkodást és annak termékét, a világot alkotó lényegi részjelenségeket leíró, egzaktan definiáló fogalmat teszi kiindulópontjává. Egyaránt tömegre és időre hangolt - az adott feladat jellegét tekintve, szabadon választ: az építészeti tér logikus rendjében a teoretikusan megfogalmazott elv következetes érvényesítésére törekszik. A reformkor szelleme, a felemelkedő polgárság által támasztott téri igények (funkciók) mércéjével nézve, a XIX. század első nagy történelmi stílusa, a redukált egyszerűségében is méltóságteljes klasszicizmus meghaladta a merev, túlzottan díszes és hierarchikus struktúráiban bonyolult fejedelmi, főúri barokkot. A tőkés urbanizáció első szakaszában a (klasszikus formában szerinti építkezési) klasszicizmus népszerű, a közízlésnek megfelelő, a többszintes bérházak és új típusú középületek korszerű térstruktúráihoz egyszerűen adaptálható építészeti eszköztárat adott Pest-Budán is olyan céhes építőmesterek kezébe mint pl. Hild József, Kassalik Ferenc, Pollack Mihály vagy ifj. Zitterbarth Mátyás.

A klasszicizmus zárt belső udvaros, eltérő léptékekben is alkalmazható háztípusa, és annak fegyverkezett sorolt elemekből (keretezett ablakok, párkányok, kapuk és erkélyek) összeálló homlokzata, magától értetődően bővíthető rendszerként, Pest belső területein erős építészeti kohézióval rendelkező városszövet kialakulásához vezetettek.

A század második felében, a kiegyezés, majd Budapest legintenzívebb, „alapítói” korszakában ez az egységesség hirtelen megbomlott. A kor, pozitivistá tudományosságon nevelkedett, kiemelkedő építészei fölényes szakmai és történelmi tudással rendelkeztek. Elfordultak az egysíkú klasszicizmustól, abban a hitben, hogy képesek minden hagyományból (pl. gótika, reneszánsz) a legjobbat átvenni, s e kombinatív felelevenítés, avagy újraalkotás szellemében bármi, koruk számára szükségeset meg tudnak építeni. „A historizmus ugyancsak egyetemes érvényű stílusirányzat” - írja Hanák Péter, „nagyigényű, látványos, változatos, olykor kevert városképet adó,

amely a múltidéző hagyományosság szellemét és a reprezentáció igényét sugallta. Szokták ezért a stílussteremtő erő híján pompázó parvenü nagypolgárság építészetének is nevezni, amely ily módon is reprezentálni kívánta, hogy nemcsak a jelent birtokolja, de a múltat is birtokba vette, s amely külsőleges eszközökkel, a homlokzat historizált pompájával takarta el a belvilág szegénységét és álságát.”

Ezzel párhuzamosan, a XIX. század első felében fokozatosan kialakult az építés ipari háttere. Építőanyag gyárakat és manufaktúrákat alapítottak. Fuchs feltalálta a vízüveget (1825.), a téglákat Hoffmann-kemencékben égették, a gépi kő-, vas- és fafeldolgozást gőzgépek és erőgépek segítették. 1820 körül az építés már megoldható volt típuselemekből: faragott kőből (nyílászervek, tagozatok, lépcsők, függőfolyosók), faipari termékekből (nyílászárók, földemgerendák), vasipari termékekből (falkötővas, korlátelemelek).

Az építőipar rohamos fejlődése természetszerűen indukálta, hogy az építőmesterek bővíteni voltak kötelesek szakmai ismereteiket: 1800 után a különböző hidraulikus pótlékok és cementekhez, 1830 után a beton-, 1870 után a vas-, majd 1880 után a vasbeton szerkezetekhez is értenie kellett egy jól felkészült kivitelezőnek. Talán ennek is köszönhető, hogy a század második felében az újdonságnak számító építészeti iskolák, politechnikumok (pl. Bécsben) egyre növekvő számban bocsátottak ki szakembereket, építészeket. Ugyanakkor, még a századfordulóig kitartott a közmegegyezés az építőmester generál-jellegű tevékenységét illetően, miszerint terveket és költségvetést készít, majd megfelelő szakemberek biztosításával levezényli a beruházást. Ez a helyzet, egészen a céhes rendszer felbomlásáig (1880) igen sok gondot okozott a már tisztán építészeti tervezésre és művezetésre szakosodott fiatalabb építészek számára. Céhmasterrel valói ugyanis csak a Városi Tanács engedélyével lehetett, amely azonban mesterségesen visszafogta a céhek ilyenfajta személyi bővülését, s ezzel olyan tehetségek mint pl. Ybl Miklós szakmai kibontakozását akár évtizedekre korlátozta.

Átmeneti megoldást nyújtott az (immáron inkább csak kivitelező vállalkozóként fellépő) építőmester által foglalkoztatott tervező szerepkör (1860-as évek), amely azonban nem bizonyult működőképesnek, mivel a házak tervezése-kivitelezése során előálló építetői és vállalkozó érdekelletének viszonylatában - mint kiderült - az építész helye inkább az építető oldalán kell legyen, neki kell tartozzon felelősséggel. Jobb kapcsolatokkal, saját megbízásokkal rendelkező tervező specialisták e helyett inkább ideiglenesen társultak jogosultsággal bíró céhmesterekkel (pl. Ybl Pollack Ágostonnal.)

Az építőmester polihisztor szerepének felbomlása és az építőipari szakosodás folyamatát az egyre összetettebbé váló építési szabályzatok is gyorsították. Az engedélyezés adminisztrációja során elvárt műszaki tervtartalom fokról-fokra bővült: kerek számos léptékben (1840-), a főbb szerkezeti méretek (1830-) majd a szerkezeti részletek, pl. földemgerendák, kiváltók (1870-), ablaknyílások, parapetek, kávák (1880-) kótázott jelölésével kellett a terveket engedélyezésre beadni.

Ennek az átmeneti időszaknak a számunkra érdekes kifutása, a historizmus találmánya, hogy 1880-ra kialakult az építőipar nagyvonalakban ma is érvényes négyes szerepköre, mely az építetből, a tervezőből, a vállalkozóból és a hatóságból áll.

3.3 Építőmesterek, építészek. Házépítés és -tervezés

Budapesten, a XIX. század során, a jelentősebb tőkével rendelkező magánszemélyek és különféle szervezetek, intézmények népszerű befektetési, vagyongyarapítási formája lett a bérházépítés.

Már a század elején, az 1810-20-as évektől, a városi iparosok, kereskedők közül sokan felismerték, hogy házaik bővítése, és az itt kialakított lakások bérbeadása révén többletjövedelemre tehetnek szert. E célból építettek aztán földszintes házukra emeletet, oldalhatáron álló házukat kiegészítették „értékesebb”, földszintes vagy emeletes utcai szárnyal vagy pedig új(onnan parcellázott) telket vásároltak, és erre építettek emeletes bérházat.

A század második felében épült bérházak lakóik szempontjából általában három csoportba sorolhatók: arisztokrata és nagypolgári bérpaloták, a középosztálybeli bérházak és a munkásbérházak, azaz bérkaszárnnyák. A város gyöngy szemeként csillogó, magas minőségű bérpaloták különleges-

sége, hogy többnyire az építetők is ezekben laktak, a többi lakást pedig középosztálybeli családok bérelték.

Egy másik általános szempontrendszer, mely segít a különbségtételben az építetőé.

A legegyszerűbb típus a magánépítető. Ezek közül a legtehetősebbek gyártulajdonosok és -igazgatók, nagykereskedők, királyi tanácsosok és kamarások, országgyűlési képviselők vagy valamelyik - városba költöző - arisztokrata család tagjai. Gyakran építettek még középosztálybeli értelmiségiek (ügyvédek, tőzsdeügynökök, hivatalnokok, lapszerkesztők, egyetemi tanárok, építőmesterek/építészek, stb.) illetve kisüzemek igazgatói és kisiparosok is (kefekötők, mázolóok, lakatosok, rézművesek, üvegesek, bádgosmesterek, stb.)

A magánépítetők bérházain kívül a továbbiakban olyan különböző szervezetek bérházait találjuk, mint a pénzügyintézetek (pl. Pesti Hazai Első Takarékpénztár fiók- és bérháza a Kálvin téren) a nyugdíj és biztosítóintézetek (pl. MÁV nyugdíjintézet bérháza a Kodály Köröndön), a társadalmi és szakmai érdekképviseletek, kulturális intézmények és alapítványok (pl. a Nemzeti Színház Alap bérházai, a Tudományos Akadémia bérháza, Gozsdu-alapítvány bérháza), az egyházak (pl. római-katolikus egyház bérháza a Bakáts téren, a német református egyház bérháza az Alkotmány utcában), az építő társulatok (Sugárúti Építő Vállalat, Pesti Építő Társulat).

Bibliográfia:

- Körner Zsuzsa: Városias beépítési formák, bérház- és lakástípusok, Terc, 2010
- Szentkirályi Zoltán: Válogatott építészettörténeti és elméleti tanulmányok (Szerk: Maróty Katalin), Terc, 2006
- Déry Attila: Történeti Szerkezettan, Terc, 2002
- Déry Attila: Belváros-Lipótváros, V. kerület, Terc, 2005
- Hanák Péter: A kert és a Műhely, Balassi, 1999
- Gerle János és Maróty Kata: Ybl Miklós (in: Az Építészet Mesterei sorozat), Holnap, 2002
- Ritoók Pál: Ybl Miklós bérházainak alaprajzi tipológiájához, in: Komárik Dénes: Ybl katalógus, 47-63
- Ybl Ervin: Ybl Miklós, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest, 1956
- Michael Balák-Jiri Stary: Pincék felújítása és utólagos vízszigetelése, Cser, 2008
- Lampel Éva, Lampel Miklós: Pesti Bérházsors, Várospolitikai, városrehabilitáció, Argumentum, 1998
- Baranyi Judit: házak, kertek, emberek, Nyék-Kuruclás Egyesület, 2000

internet:

- <http://www.yblbicentarium.hu>

Hakkel Márton:

A pesti ház _ Ybl Miklós palota/bérházainak tükrében

DLA egyéni **kutatói munka - annotált bibliográfia**

BME - Építőművészeti Doktori Iskola, III-IV. szemeszter

2012/13

1. bibliográfia

1.1 Budapest városépítése, bérházak

- Körner Zsuzsa: *Városias beépítési formák, bérház- és lakástípusok*, Terc, 2010
- Lampel Éva, Lampel Miklós: *Pesti Bérházsors, Várospolitikai, városrehabilitáció*, Argumentum, 1998
- Déry Attila: *Belváros-Lipótváros, V. kerület*, Terc, 2005
- Preisich Gábor: *Budapest városépítésének története*, Terc, 2004
- Jalsovszky Katalin, Tomsics Emőke: *Budapest, az ikerfőváros 1860-1890*, Helikon, 2001

1.2 Ybl élete, művei

- Gerle János és Marótyz Kata: *Ybl Miklós (in: Az Építészet Mesterei sorozat)*, Holnap, 2002
- <http://www.yblbicentarium.hu>
- Ritoók Pál: *Ybl Miklós bérházainak alaprajzi tipológiájához*, in: Komárik Dénes: *Ybl katalógus*, 47-63, Szépművészeti Múzeum, 1991

1.3 XIX. század kultúrtörténet

- Hanák Péter: *A kert és a Műhely*, Balassi, 1999
- Baranyi Judit: *házak, kertek, emberek*, Nyék-Kurucles Egyesület, 2000

1.5 XIX. eszmetörténet, építészet-térelmélet

- Szentkirályi Zoltán: *Válogatott építésztörténeti és elméleti tanulmányok* (Szerk: Marótyz Katalin), Terc, 2006
- Sisa József, Dora Wiebenson: *Magyarország Építészetének története*, Vince kiadó, 1998

1.4 szerkezettan

- Déry Attila: *Történeti Szerkezettan*, Terc, 2002
- Michael Balík-Jirí Stary: *Pincék felújítása és utólagos vízszigetelése*, Cser, 2008

1.6 lakás, otthon

- Kapitány Ágnes, Kapitány Gábor: *Beszélő házak - Lakásaink szimbolikája - Magyarország, 1990-es évek*, Kossuth kiadó, 2000

2. Feldolgozás dokumentálása, annotált bibliográfia

2.1 Körner Zsuzsa: Városias beépítési formák, bérház és lakástípusok

Hatalmas levéltári anyag sűrítése, nagyvonalakban áttekinthetővé tétele. Leginkább mennyiségi, átfogó információ-átadásra törekszik. A könyv erőssége fejezeteinek és alfejezeteinek összefüggéseiben átgondolt rendszere, amely már önmagában tanulságos. A könyv első fele építész szemmel kevésbé érdekes, nehezen követhető: a 18. sz. végétől - a 20. sz. közepéig tartó időszakot három részre bontva vizsgálja az építetők, az építési tevékenység, a finanszírozás és a lakáshelyzet kérdéskörében. Ezt követi egy urbanisztikai szempontból már érdekesebb fejezet, amely a telkek szabályozását, morfológiáját, strukturáját tekinti át a különböző kerületekben. Itt az oldalhatáron álló földszintes háztól kísérli meg a szerző levezetni a zártos, többszintes gangos bérház kialakulásáig vezető folyamatot.

Jelen esszé szempontjából a "19. század bérházai" fejezet mond a legtöbb kézzelfogható konkrétumot.

Lakóösszetétel szerinti tipológiáját felhasználnám a vizsgálandó Ybl házak általános kategorizálásához. A

kiemelt példák lakásainak, közlekedő tereinek, alaprajzi rendszereinek elemzése szintén erős elemzési támpontokat ad.

2.2 Szentkirályi Zoltán: Értekezés az építészeti formáról és a térszervezés művészetéről (esszé)

in: Szentkirályi Zoltán: *Válogatott építészettörténeti és elméleti tanulmányok* (Szerk: Maróczy Katalin), Terc, 2006

Sz.Z-nak ez a térelméleti írása szemléleti-fogalmi szinten nagyban segít a vizsgált épületek térszervezésének elemzésében.

Az esszé három utolsó fejezetében Szentkirályi térelméleti összefoglalót tart. Első körben a praktikus, konkrét gondolkodás számára magyarázza a "tér" fogalmát, mint a newtoni tiszta kiterjedésnek azt a részét, amelyet nem tölt ki tapintható anyag. Mivel a tér így környezetünk üres, nem tapintható része, ezért a teret soha nem érzékeljük, csak a benne helyet foglaló dolgokat, a térbeliséget.

A(z építészeti) tér önmagában véve meghatározatlan, csak ellentettjén a tömegem keresztül érzékeljük, azaz az építés anyagi elemei által kiváltott érzéki hatásában létezik. **Ez a tér-tömeg megbonthatatlan egymásrautaltság.**

Hasonló a tér-idő egymásrautaltság. Azaz, a tárgyak hozzánk viszonyított helyzetét vagy egymás közötti távolságának valós értékét a tapasztalat adja meg: a táv megtételéhez szükséges kötött időtartamú mozgás. Így a tér az időn keresztül válik a tudatunk számára tapasztalható valósággá. És fordítva: az idő önmagában véve elképzelhetetlen, csak vetületében, térbeli viszonylatokhoz kötve, mint egy folyamat saját lehatárolt idejét tudjuk megragadni.

Ebből következik, hogy az építészeti tér jellegzetességeinek érdemi vizsgálata kiterjed:

- a térbeli hatás észlelési folyamatára
- a hatást kiváltó plasztikus elemek térbeli rendjére
- a kettő közös alapjára: a korra jellemző térszemléletre.

Ezek után megfogalmazza a **térszemlélet négy alapvető (történeti) kategóriáját**, és az ezekre épülő **térszervezési alaptípusokat**. Ugyanakkor megállapítja, hogy bár ezeknek a kategóriáknak létrejötté adott történeti korszakokhoz köthető, mégis **lehetőségként minden kor számára egyformán adottak:**

- **topografikus (ókor):** a világ/tér egymástól független, egyenrangú egységként kezelt plasztikus, tömegszerű elemek (dolgok) egymásmellettsége. Külső nézőpont. Az épített tér is a természet ilyen állapotát reprodukálja (addíció).
- **esztatologikus (középkor):** a tér lényegében a mozgás során átélhető időtartamok egybeszővődő rendszere. Maguk a tárgyak is az időt szakaszoló jelzéseké azonosulnak, a történés, az idő szimbólumává. Belső nézőpont, enteriőr-képzés, a külsőtől elhatárolódás. Dinamikus, irányított tér. A formának mindig jelentése van (létezésének indoka): elvontat, anyagságán túlmutatót közvetít.
- **intellektuális (reneszánsz, barokk, XIX. sz.):** a világ önállóan definiálható, egzaktan leírható lényegi rész-jelenségek spekulatíván indokolt egésszé való összekapcsolása. Egyaránt lehet tömegre és időre hangolt - szabadon választ, az építészeti tér logikus rendjében a teoretikusan megfogalmazott elv következetes érvényesítésére törekszik. Erősen absztrahál.
- **racionális (20. sz.):** az objektív törvényeket, a természethez való viszonyulás ésszerűségét keresi. Az egyéni dolgok léte, valósága csak az összefüggések bonyolult rendszerében válik indokolttá. Mindig viszonylagosan, az kap jelentőséget, ami a feladatnak megfelelő alkalmasságával "helyzetbe kerül", a hangsúly az alkotóelemek összeillesztését segítő korreláción. Affirmatív kompozíciós eljárás: magát a természetet rendezi úgy, ahogy azt a természet rendező szakaszának saját törvényei megengedik... állítja, megerősíti a valóságot.

2.3 Gerle, Marótyy: Ybl Miklós

A jövőben (eltérő részletességgel) vizsgálandó Ybl bérházak/paloták. A ház építésének történetéről, a megbízóról tájékoztató adatok. Rajz és képanyag.

A, épületterv

B, megépült, áll:

- V. Akadémia utca 8., Ganz ház, 1862-64.
- V. Arany János utca 1., Tudományos Akadémia Bérháza, 1863-63.
- V. Múzeum krt. 19., Róth Zsigmond bérháza, 1874.
- VI. Andrássy út 18., Fölsinger Rezső bérháza, 1880-81.
- VI. Bajcsy Zsilinszky út 17., Balassa János orvos bérháza, 1862.
- VI. Dalszínház utca 2., Kreische Antal bérháza, 1882-83.
- VI. Hajós utca 7., 9., Ybl bérházai, 1886-87.
- VIII. Bródy Sándor utca 14., Degenfeld-Schomburg palota-bérház, 1872-74.
- VIII. Múzeum krt. 7, Magyar utca 12., Unger-ház, 1870.
- VIII. Múzeum utca 9., Bókay János ház, 1870.
- VIII. Erkel utca 15., Ráday utca 18., Gróf Károlyi György palota-bérháza, 1875-76.
- VIII. Pollack Mihály tér 3., Gr. Károlyi Alajos palotája, 1863.
- VIII. Pollack Mihály tér 10., Gr. Festetics palota
- VIII. Szentkirályi utca 35., Gr. Károlyi Alajos bérháza
- VIII. Üllői út 17-19., Gr. Károlyiak palota-palota bérháza, 1868.
- IX. Vámház krt. 15., Dlačny-ház, 1863-64.
- IX. Vámház krt. 13., Ybl bérháza, 1867.

C, megépült, elpusztult

2.4 Déry A.: Történeti Szerkezet

2.4.1 a tervező építész szerepének kialakulása

A reneszánsz és barokk idején a tervezői szerep az építési vállalkozóként működő építőmester feladatkörébe tartozott. Tervet az készített, aki a terv műszaki tartalmát meg is valósította. A legtöbb épület (különleges kivételektől eltekintve) tartószerkezeti rendszere és belső szervezése kibontható volt két fő alaptípus: az egy/többtraktusos lakóház, illetve az egy/többterű csarnok etalonjából. A (funkcionális) belső szervezés általában rutinfeladat volt, az építészet (architektúra) falfelületek kiképzését, tagolását jelentette. Kivitelező építőmesterként érteni kellett az építőanyagok (házilagos) előállításához, szállításához és szakszerű összeépítéséhez. (Vándor természettudós, "szabad kőműves".)

A 19. sz. első felében fokozatosan kialakult az építés ipari háttere. Építőanyag manufaktúrák, gyárok: Hoffmann-kemencés téglagyártás, gépi kőfeldolgozás (erőgépek, gőzgépek), fafeldolgozó vállalkozások. 1820. körül: az építés már megoldható típuselemekből: faragott kő (nyíláskeret, tagozat, lépcső, függőfolyosó), fa (nyílászárók, földemgerendák), fém (falkötővas, korlátelemegek).

Fejlődő kivitelezői szerkezeti tudás:

1800 után: hidraulikus pótlékok és cementek

1825 : vízüveg (J. N. Fuchs)

1830 után : beton

1870 után: vasszerkezetek

1880 után: vasbeton

Az építőmester polihisztor szerepe megszűnik, szakosodás. Szakágak: kőfaragó, ács, asztalos, lakatos vállalkozó.

Építési (engedélyezési) szabályok összetettebbé váltak: 1850 körül már a hatóság által megadott léptékben, formátumban, kötött műszaki tartalommal (kóták, jelölések) lehetett tervet beadni. Ekkor jelennek meg Magyarországon a csak tervezéssel foglalkozó "specialisták". 1860 körül: átmeneti időszak, az építőmester által foglalkoztatott tervező. 1880 körül: a tervező nem lehet az építési vállalkozó partnere (az építető érdekeit kell elsősorban képviselnie), elnyeri mai szerepét. Építési szereplő négyese: építető, tervező, vállalkozó, hatóság.

2.4.2 alapozások

Az épületek alapozása az építés kezdete. Ha nem volt pince, általában 90-120 cm (3-4 láb) mélységig alapoztak: fagyhatár alá, bolygatatlan, teherbíró altalajra. "Kell, hogy az épület ellenállást találjon". Az egyenlő nyomás az egyenlő süllyedés előfeltétele.

Teherbíró talajok kategorizálása:

- a legalább 3m (10láb) mély sziklaréteg a legnehezebb épületet is elbírja
- ideálisan jó: durva "öregszemű", kavicsos kvarchomok
- általában megfelelő: egyenletes, állandó nedvességű, finom, tömör homoktalaj
- nem jó: homokos agyag
- agyag: teherbírása jó, de elcsúszásra van hajlamos
- mocsarat kerülnek, ha mégis ott kell: feltöltés, talajcsere

Természetes alapozás: jó talajra, egyszerűen (sávalap). Mesterséges alapozás: nem jó talajra (feltöltés, cölöp, kút, rácsos alapozás)

Talajvizsgálat fontos: XIX. században elterjed a próbafúrások gyakorlata.

Alapozás tervezése: nem számolgattak. Az alapozást az esetek többségében (átlagos lakóépületek) alárendelt jelentőségű tevékenységnek tekintették. Célja: egységes alapozási sík, terhelés elosztása az altalajra. Az alapozás egyszerűségét elősegíti a (leggyakoribb) hosszfalas építési mód, ami vonalszerűen, egyenletesen terheli az altalajt (csekély nyomás egységnyi felületen).

Gyakorlat: földszintes házat falszélességben, emeletes házat (emeletek számától függetlenül) kétszeres falszélességben alapoztak. A 20. század előtt az alapozás készítésének gyakorlata nem sokat változott a történelem folyamán: sávban kiásott gödörbe termés- vagy hordalékköveket, bontott építőanyagot öntöttek. Gondos kivitelezés esetén: a gödör fenekén apró kövekből teherelosztó-kiegyenlítő felületet képeztek. **A 18. század közepétől a sávalapokat egyre gyakrabban készítették 2/3 rész kőből és 1/3 rész téglából, ahol a téglasávok az alapokat úgy merevítették, ahogy a vegyes téglafalazatban. Továbbá, egyre gyakrabban fordulnak elő a falakban téglából falazott teherhárító ívek és kiváltások, amelyek lehetővé tették az egyes főfalak alapfalainak és alapozásainak áttörését, ill. az egyes épületek pincéi közötti átjárásokat.**

Az alapozás nem volt a tervekészítés lényeges része, egészen a 19. század végéig. A 19. sz. közepe előtti időkben előfordult, hogy lovakat tartottak pincékben.

Pöcegödör, csatornázás?

Folyamatosan lakott területen (belváros) rendszeresen használták fel a korábbi épületek, építmények alapjait, vagy új alapok építésekor a régi épület falazatának anyagát.

1850 körül már az igényes épületek alapja kő-tégla váltósoros (mészhabarcsba rakott), a 19. sz. végén már általánosan alkalmazott megoldás a tisztán (tömör) téglából falazott alaptest.

Módosított sávalapok: olykor sávalapokba építettek be boltöveket, hogy az egyenetlen terheléseket el tudják osztani. Előfordult, hogy a falpillérek sorát összefüggő alaptestre helyezték, ilyenkor a pillérek közeiben boltövek osztották el az egyenetlen terhelést. Az sem volt ritka, hogy sávalapok közé, az alapfalakba befogott, lefelé fordított boltozati mezőket építettek be, hogy a terhelőfelületet növeljék.

2.4.3 téglafalak

Már az ókorban felismerték, hogy a kisebb, szabályos, lapos elemekből álló fal szilárdabb a nagyobb, szabálytalanabb elemekből álló kőfalnál. Eleinte kőben szegény vidéken, majd a 18. századtól egész Európában jellegzetes építő- alapelemmé válik a téglá, mert az építéshez egyre több anyag kellett, és ezt az igényt nagyüzemi szinten előállított téglával elégíthették ki.

A téglafalak vízszintes rétegekből állnak, az elemek mindig a fal hosszával párhuzamosan (futó sor) vagy arra merőlegesen (kötő sor) állnak. Csak egész és fél téglákat használtak, amiből következett, hogy a fal szélessége a fél téglá méret többszöröse volt, illetve fél téglá szélességben csökkent, szintenként fölfelé (ált. fél téglát beugró peremre helyezték a következő szint födémét).

A tiszta téglá-építés nyomán a téglaléptékben (modulban) való tervezés hamar magától értetődővé vált. Ekkor terjedt el az a tervezői felfogás, igényes épületeknél, amely fél téglá raszterű hálóra szerkesztette a téglafalazatot. Két ilyen egymást fedő hálózatra rá lehetett szerkeszteni az épület teljes falazatát: át lehetett tekinteni a falvégek, a nyílások, csövek rendszerét.

A tervezés során figyeltek arra, hogy az egymást keresztező, illetve az egymáshoz szögben csatlakozó tartófalak téglasorai váltva fedjenek át egymáson - kötésben készüljenek.

Üreges téglafalak: csak a kb. 1880-1920 között épített színvonalas épületek pincefalait építették így módon azért, hogy a pincefalak nedvesedését belül csökkentsék.

2.4.4 boltövek és boltozatok

A kőből, téglából, vagy mindkettőből készült ívelt, lemez-szerű és szövetszerkezet-elvű födém szerkezeteket boltozatoknak nevezzük. A boltozatok és boltívek alakját metszeti (alsó) ívek adják (ezek alapján különböztetjük meg).

Nehéz, drága és különlegesen építhető szerkezetek, amelyek kivitelezése sok anyagot és szakértelmet kíván. Éppen ezért a boltozatokat csak meghatározott igények és körülmények között építettek:

- pincehelyiségek fölött (nagyobb földszinti terhelés, oldalnyomás a talajszint alatt nem szempont)
- nagy teherbírású födém (feladat az oldalnyomás megfelelő felvétele)
- folyosók felett (keskeny, nagy dinamikus terhelés)
- tűz ellen biztosítandó helyiségek felett
- földszinti reprezentatív lakóhelyiségbe

A boltozatok teherbírása arra vezethető vissza, hogy központos nyomásnak kitett elemi részekből állnak. A terhelés hatására keletkező eredő erő vektora (szerkesztve: támasztóvonal) benn marad a szerkezet síkjában.

A török kor óta hazánkban elterjedt építési gyakorlat: a pince és a földszint fölé boltozatot emel, az emeletet pedig sík fa födémmel fedi le, mert az emeleti falak már nem vehetők igénybe hajlításra.

A boltozatok súlya, teherbírása igen nagy (átlagos szoba esetén: $1-2t/m^2$). Lakójellegű házban, konvencionális építésmódnál a boltozat legnagyobb terhe nem a használati terhelésből ered, hanem az önsúlyból és a feltöltésből (homok, salak).

Boltíveket falakba, falnyílások fölé és válaszfalak alá gyakran építettek, általában egyszerű, tengelyre szerkesztett körszeletek.

Hevederek: boltozatokkal együttdolgozó, azokat kiváltó elemek.

19. századi kapualjak tagolása: szerkezeti szempontból felesleges hevederek!

Szegmensívre szerkesztett boltozat: a félkörnél kisebb körív szakaszra szerkesztett, kisebb terhelés, kisebb fesztáv. Poroszüveg födém: acélgerendával egybeépített szerkezet (0,85-1,2 méterenként gerenda), **1870-1930 közötti lakóházakban jellegzetes.** Elsődleges teherhordó szerkezet a vasgerenda (eleinte vasúti sín, majd I-gerenda), ennek teherbírása határozza meg a födém teherbírását. Acélgerendák gömbacéllal összefogva. Alulról látható formában: pincékben. A boltozatot a gerendákra függesztett, csúsztatható alakozókról falazták (nem kell állványzat).

2.5 Hanák Péter: A kert és a Műhely

Budapest és Bécs városfejlődésének összehasonlítása a 19. század tőkés gazdaságának, polgárosodásának kialakulása időszakában. A klasszicizmus és a historizmus eltérő városképfomáló ereje. A bérházak funkcionális felosztása: 1. földszint, utca és udvar 2. szolgálati zóna 3. lakóterek

A lakás elrendezése és berendezése: a polgári otthonok általános tendenciái. Részletes elemzés: a hálósoba, az ebédlő, a szalon. A polgári lakás otthontalansága.